

מפורענות לנחמה

מנהגי הקריאה וההפטרה הקדומים

בשבתות הפורענות והנחמה ובתשעה באב

בנימין אליצור

מנהגי קריאת התורה, אשר בימינו הם כמעט אחידים בכל קהילות ישראל, עברו גלגולים והתפתחויות רבות במרוצת השנים. יתרים עליהם מנהגי ההפטרה: באלו יש שינויים רבים בין עדות שונות אפילו בימינו, ואין הם משקפים אלא מעט מן המנהגים המגוונים של הדורות הקודמים.

במאמר זה אעסוק בתקופה מיוחדת בשנה: שלוש השבתות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב, תשעה באב עצמו ושבע השבתות שבין תשעה באב לראש השנה. בניגוד לשבתות אחרות, שבהן ההפטרה היא מעין הפרשה, בשבתות אלה נהוג להפטיר בענייני פורענות (עד תשעה באב) ונחמה (ביתר השבתות), ללא קשר בין ההפטרה לבין הפרשה.¹ מתברר שמנהג זה לא היה מקובל תמיד בכל עדות ישראל, וגם כשקיבלוהו היו מנהגים שונים בפרטי ההפטרות הנקראות באותן שבתות.

הדיון יתמקד בתקופות ההתגבשות של מנהגי הקריאה וההפטרה: תקופת התלמוד ותקופת הגאונים, ורק במקרים מיוחדים נזכיר עדויות העולות מספרי הראשונים. בתקופות אלו התחלק העולם היהודי, כידוע, לשני מרכזים: המרכז בארץ ישראל והמרכז בבבל, ועולם ההלכה והמנהגים התפתח בכל אחד מן המרכזים הללו באופן שונה. ננסה לעמוד על מקורם של מנהגי ההפטרה המיוחדים בשבתות הפורענות והנחמה, ולעקוב אחרי המעברים של מנהגים אלה בין ארץ ישראל לבבל.

* המאמר העוסק בהפטרות הפורענות והנחמה, ובתוכן הפטרת ראש חודש אב שחל בשבת, מוקדש לזכרה של חמותי, ד"ר לאה חובב ז"ל, אשר נתבקשה לשייכה של מעלה בראש חודש אב שחל בשבת. יהי זכרה ברוך.

1. הפרשות בשבתות אלה קבועות, משום שתמיד יש בדיוק עשר שבתות מ"ז בתמוז עד ראש השנה, ובשבת שלפני ראש השנה מקפידים לקרוא את פרשת 'ניצבים' (ראו רמב"ם, הלכות תפילה, יג, ב). משום כך בחומשים הנדפסים מסומנות ההפטרות המיוחדות לא על פי תאריכהן, אלא כאילו הן הפטרות הפרשות הנקראות באותן שבתות. כך דרך משל נרשמת הפטרת 'נחמו' כהפטרת פרשת 'זאתחנן', ולא כהפטרה לשבת הראשונה שאחרי תשעה באב. מקרה יחיד שבו בולטת העובדה שמדובר בהפטרות הנבחרות על פי תאריכי השבתות ולא על פי הפרשות הוא בשבת הראשונה שאחרי י"ז בתמוז: בשבת זו בדרך כלל קוראים את פרשת פינחס, ובשבת שאחריה מחברים את הפרשות מטות ומסעי, אך בשנים שבהן פרשות מטות ומסעי אינן מחוברות קוראים בשבת זו פרשת מטות. ההפטרה הראשונה משלוש הפטרות הפורענות עשויה אפוא ללוות או את פרשת פינחס או את פרשת מטות.

בצד הזכרות ספורות במקורות תנאיים ובתלמודים,² ניתן ללמוד על מנהגי הקריאה וההפטרה הקדומים גם ממקורות עקיפים. מקורות אלה הם משני סוגים: מקורות מדרשיים ומקורות פייטניים. המדרשים שנוצרו סביב הקריאה וההפטרה בשבתות מצוינות ובחגים הם המכונים 'פסיקתות'. הראשון והקדום ביניהם הוא ה'פסיקתא דרב כהנא', מדרש המשקף נאמנה את הקריאות וההפטרות הארצישראליות בשלהי תקופת האמוראים. לצדו יש לציין את המדרש הארצישראלי ביסודו, שהוא מאוחר יחסית ובלתי אחיד בצביונו, המכונה 'פסיקתא רבתי'. מדרש זה מכוון גם הוא לקריאות התורה וההפטרות בשבתות מצוינות ובחגים, אך הוא מורכב ממקורות שונים: נתקבצו בו פסקאות שלמות וקטעים השאולים ישירות מן המדרש הקדום יחסית, הפסיקתא דרב כהנא, ולצדם יש בו קטעים מסוג מדרשי התנחומא הפותחים ב'למדנו רבנו' ומתחילים בשאלה הלכתית שבדרך כלל קשורה קשר ישיר למועד שאליו מיועדת הפסקא, קטעים אחרים, גם הם מסוג התנחומא, המתחילים בנוסחה 'זו היא שנאמרה ברוח הקודש' ועוד.³ בקטעים הפותחים 'למדנו רבנו' מפורש הקשר אל קריאות התורה בלשון 'מנין - ממה שקראו בעניין', ולהפטרה במילים 'מנין - ממה שהשלים בנביא'. אבל למרות הקשר הברור של הפסיקתא רבתי לקריאות בתורה ובנביא, נתקלים אנו בפסקאות רבות ברמזים למנהגי קריאה והפטרה שאינם ידועים לנו משום מקור אחר. הפסיקתא רבתי מעידה על הגיוון שהיה קיים במנהגים אלה של בני ארץ ישראל.

מקורות עקיפים מסוג שונה הם מקורות פייטניים: פייטנים קדומים (למן המאה החמישית או השישית) נהגו להקדיש את פיוטיהם לתפילות שחרית, לקריאות בתורה ולעיתים גם להפטרות. בפיוטים מסוג הקדושתא אף נהגו להביא במפורש אחרי הקטע הראשון (המגן) את הפסוק הראשון של קריאת היום, ואחרי הפיוט השלישי (המשלש) הביאו לעתים קרובות את הפסוק הראשון של ההפטרה.⁴ בשבתות מצוינות שעיקרן בהפטרה המיוחדת הובא הפסוק הראשון של ההפטרה כבר לאחר המגן. הקדושתאות הקדומות הן אפוא מקור מובהק לזיהוי מנהגי קריאה והפטרה.

זהירות גדולה יותר צריך לנהוג בפיוטים מסוג היוצרות: פייטנים רבים, לרוב בתקופות קצת יותר מאוחרות (למן המאה השביעית או השמינית ועד למאה האחת עשרה), נהגו להקדיש את הפיוט הראשון במערכת היוצר, המכונה גוף היוצר, לקריאת התורה, ולהציב

2. רוב הדיונים בענייני קריאה והפטרה מרוכזים במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים בפרק השלישי של מסכת מגילה. מקור ישיר נוסף, אך מאוחר יותר, הוא מסכת סופרים. כפי שנראה בהמשך, דווקא למנהגים הנדונים כאן כמעט ואין זכר במקורות אלה.

3. ראו צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 118, וביתר פירוט בחיבורי פסיקתא רבתי: פרקי מבוא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תש"ס, ובמיוחד עמ' 100-102 לגבי מדרשי ה'למדנו' ועמ' 46-48 לגבי מדרשי 'זו היא שנאמרה ברוח הקודש'.

4. ראו ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 141-144.

בסופי מחרוזותיו קטעי פסוקים מן הפרשה המתפייטת. את הפיוט הראשון שאחרי קריאת שמע, הזולת, הקדישו בדרך דומה לפיוטה של ההפטרה. ושוב, במקרים שבהם עיקר ייחודה של השבת הוא בהפטרות המיוחדת הביאו סיומות מקראיות מן ההפטרה כבר בגוף היוצר, לעתים במשולב עם פסוקי פרשת היום.⁵ עם זאת בניגוד לקדושתאות, הקשר אל ההפטרות ביוצרות היה פחות מחייב, ולפייטנים ניתנה הרשות לפייט גם פרקי מקרא אחרים בזולתות, ועל כן עדות פיוטי הזולת על ההפטרות, בעיקר כשמדובר בחגים ובשבתות מצוינות (להבדיל מפיוטי שבת הסדורים על פי הפרשות), איננה חד-משמעית. לכן צריך להתייחס בזירות למידע חריג העולה מגופי היוצר והזולתות.⁶

בצד הפטרות הפורענות והנחמה, נקדיש דיון גם לקריאות בתורה ולהפטרות בתשעה באב, משום שבפסיקתא רבתי מעורבות פסקאות לשבתות הפורענות בפסקאות לתשעה באב, והדיון במידע הייחודי העולה ממדרש זה לא יהיה שלם בלי להתייחס גם ליום זה.

א. תלת דפורענותא

שלוש השבתות שלפני תשעה באב, הן ה'שלוש של פורענות', אינן נזכרות במשנה, בתלמודים⁷ ובמסכת סופרים, אבל כבר במדרשי הפסיקות, ולאחר מכן גם בפיוטים, מופיעות שבתות אלו כשבתות מצוינות. המקורות הקדומים המזכירים את המנהג – ובראשם הפסיקתא דרב כהנא – מעידים על מוצאו הארץ ישראלי. לא ברור מתי ובאיזה היקף התקבל המנהג גם בבבל, אך הוא מתועד בסידור רב סעדיה גאון,⁸ וגם פייטן בבלי שפעל באמצע המאה העשירית – ר' יוסף אלברדאני – מקדיש כמה יצירות חשובות להפטרות הפורענות והנחמה.⁹

על פי מנהגי ארץ ישראל ברור שהשבתות צוינו בהפטרות מיוחדות ואף נקראו על שמן – 'דברי', 'שמעו' ו'איכה'. שתי ההפטרות הראשונות ניתנות לזיהוי בנקל, ואף נוהגות עד היום: הפטרת שבת דברי – הראשונה מן השלוש – הייתה "דברי ירמיהו" (ירמיהו א, א),

5. ראו שם, עמ' 223, 228, וכן ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשל"ה, עמ' 215-219, 231-244, 289-292.

6. חומר פייטני רב, ובעיקר החומר המובא מכתבי יד, אותר בעזרת הקטלוגים של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

7. לבד מן ההזכרה של הפטרת ראש חודש אב שחל בשבת. וראו להלן.

8. ראו נ' וידר, 'השלמות ותיקונים לסידור רב סעדיה גאון', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 260 (=הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 645). יש לציין שרב סעדיה גאון אמנם נולד במצרים ועבר משם לארץ ישראל, אך את סידורו הוא כתב לאחר שנתמנה גאון בבבל, ועל כן הסידור משקף בעיקרו את מנהגי בבל.

9. ראו ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג, עמ' 323-359.

והפטרת שבת שמעו – "שמעו דבר ה'" (ירמיהו ב, ד), כמוכח מן הפסיקתא דרב כהנא¹⁰ ומפיוטים שונים.¹¹ כנגד זה הפטרת השבת השלישית – המכונה במקורות 'שבת איכה', אך בימינו שמה הידוע ברוב עדות ישראל הוא 'שבת חזון' – מעוררת קשיים, כפי שנסביר בהמשך.

אבל גם הפטרות שתי השבתות הראשונות מעוררות קשיים. בניגוד לעדות החד-משמעית של הפסיקתא דרב כהנא, בפסיקתא רבתי חטיבת הפסקאות לתלת דפורענותא, לתשעה באב ולשבעא דנחמתא בעייתית ביותר. במהדורה שהדפיס ר' מאיר איש שלום (להלן: רמא"ש)¹² מכילה החטיבה שש פסקאות לתלת-דפורענותא ולתשעה באב, ועוד שמונה פסקאות לשבתות הנחמה, כפי שנפרט בהמשך. חטיבה זו חסרה בכתבי היד קאזאנאטנזה 66¹³ ופילדלפיה 26,¹⁴ העוברים מיד לאחר הפסקאות לשבועות לענייני ראש השנה. בכ"י פארמא 1240¹⁵ פסקאות אלו אינן מופיעות במקומן: אחרי הפסקאות לשבועות עובר המעתיק מיד ל'נחמו' ולכל שבע דנחמתא, ואילו הפסקאות לתלת דפורענותא ולתשעה באב מובאות בסוף הקובץ אחרי העתקות של מדרשים שאינם שייכים לפסיקתא כמו מדרש משלי ודברים רבה, ולפני איכה רבה.¹⁶ רק בדפוס הראשון, [פראג תט"ז], מופיעות הפסקאות במקומן.

הפסקאות לשבתות אלו, חוץ מ'בכה תבכה בלילה' הלקוחה מן ה'ילמדנו' (היא מופיעה

10. פסיקתא דרב כהנא, מהדורות ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 225, 240.
11. כגון יניי בקדושתאותיו לשבתות אלו (מ' זולאי, פיוטי יניי, ברלין תרצ"ח, עמ' רפט, רצח; צ"מ רבינוביץ, פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 300, 315), ר' יוחנן הכהן (נ' ויסנשטרן, פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 63, 66), פייטן קלטי נוסף בשם יהודה שכתב קדושתאות לשבתות הללו (W. J. van Bekkum, *The Qedushta'ot of Yehudah*, according to Genizah Manuscripts, Groningen 1988, p. 535, 544), ביוצרותיו (ש' אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 325, 329, 332) ושמואל השלישי ביוצרותיו (לשבת דברי - ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 66, ולשבת שמעו בכ"י קימברידג' (T-S Misc. 24.97). גם יוסף אלברדאני בבבל (לעיל, הערה 9) הפטיר ב'דברי ירמיהו' ו'שמעו', כמוכח מקדושתאותיו (בארי, שם, עמ' 328, 337). ממורשתו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי נותר לנו יוצר אחד המיועד לשבת שמעו ונרמזת בו רק ההפטרה ללא קשר לפרשה (ע' פליישר, היוצרות [לעיל הערה 5], עמ' 235-238).
12. מ' איש שלום, פסיקתא רבתי עם פירוש 'מאיר עין', וינא תר"ם.
13. כתב יד זה נכתב בנרבונא אשר בפרובאנס לקראת סוף המאה הי"ד. ראו חיבורי (לעיל, הערה 3), עמ' 24, הערות 36-37.
14. זהו כתב יד איטלקי שנכתב בשנת רצ"א (1531) שהועתק ישירות מכ"י קאזאנאטנזה, אלא שכ"י קאזאנאטנזה נקטע בראש פסקת 'וה' פקד את שרה' והמשכו אבד בעוד שכ"י פילדלפיה שרד בשלמות. ראו שם, הערות 39-40.
15. כתב יד זה הוא היחיד המכיל את כל הפסיקתא רבתי ונכתב בידי סופר אשכנזי בשנת ת"ל (1270). ראו שם, עמ' 22-23.
16. ומעניין שהכותרת לפסקאות אלו היא: 'בשם יי אתחיל איכה רבתי', והכותרת לאיכה רבה היא: 'מגילת איכה'.

רק בדפוס ומכוונת אולי לתשעה באב), חלקן מסוג 'זוהי שנאמרה ברוח הקודש',¹⁷ וחלקן קטועות ואין לעמוד על טיבן.¹⁸ בכ"י פארמא מובאות שלוש פסקאות בלבד: 'זיהי בשעה'¹⁹ 'סרחה', 'שמעו' (כולל 'זימלוך מלך' שרמא"ש שהפיס כפסקא לעצמה) ו'על נהרות בבל'. בדפוס פראג נוספה עוד פסקא: 'בכה תבכה בלילה' (וכותרתה שם - 'פרשת איכה')! הכוללת גם את הפסקא 'איכה ישבה בדד' שהדפיס רמא"ש לעצמה. נמצא, שבכ"י פארמא יש שלוש פסקאות, בדפוס פראג - ארבע, ולפי חלוקת רמא"ש - שש פסקאות. שלוש פסקאות לשלוש השבתות מתבקשות מאליהן. ואמנם נראה שהפסקא הראשונה - 'זיהי בעת סרחה' (כו) מכוונת לשבת הראשונה שלפורענות בה הפטירו 'דברי ירמיהו' (ירמיהו א, א),²⁰ שכן היא עוסקת ברובה בתחילת נבואתו של ירמיהו.²¹ הפסקא השנייה - 'שמעו' (כז) מכוונת לשבת השנייה שלפורענות בה הפטירו 'שמעו דבר ה'' (ירמיהו ב, ד).²² החלוקה באמצע הפסקא הגיונית, והפסקא הנוספת - 'זימלוך מלך' (כז-כח), אפשר שהיא הפסקא המקורית לשבת השלישית של פורענות, היא 'שבת איכה', כפי שנראה בסמוך. הפסקא 'על נהרות בבל' נועדה כנראה לתשעה באב, ושתי הפסקאות האחרות ליום זה, 'בכה תבכה בלילה' ו'איכה ישבה בדד', נוספו עליה ממקורות אחרים.²³ כפי שציינו בראשית הדברים, הפטרת השבת השלישית, המכונה 'שבת איכה', איננה עולה מן המקורות בבירור. ככל אותם מקורות ארצישראליים שבהם באה התייחסות ברורה לפרקים מירמיהו בקשר לשתי השבתות הראשונות, באים לכאורה בהקשר של השבת השלישית פסוקי מגילת איכה, שאינם מן הנביאים כלל: 'איכה ישבה בדד' (א, א). תופעה

-
17. פסקאות אלו המתחילות במילים 'זו היא שנאמרה ברוח הקודש על ידי...' הן מסוג מדרשי התנחומא. ראו בחיבורי (לעיל, הערה 3), עמ' 46-48.
18. ראו דברי ח' אלבק אצל יט"ל צונץ וח' אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ז, עמ' 120.
19. כך בכתב היד. בדפוס פראג (מו ע"ד) 'בעת'. בדפוס זה באה הפסקא ללא כותרת כרגיל בשאר הפסקאות, אבל בסוף הפסקא הקודמת נכתב 'סליק'.
20. כמוכח מן הפסיקתא דרב כהנא ומן הפיוטים (כגון יניי בקדושתא לשבת זו, לעיל, הערה 11). וכן מן האור זרוע (א) פריימאנן, 'ס' אור זרוע למסכת שבועות', תפארת ישראל [ספר היובל לישראל לוי], ברסלוי תרע"א, עמ' 15 [לדף לה ע"ב]) המצטט קטע מן הפסקא בלשון: "בפסיקתא פרש' דברי ירמיהו בשעה שבא נבוכדנצר וכו' (קכט ע"ב).
21. ראו הרד"ל (ר' דוד לוריא) במבואו לפסיקתא רבתי, ורשא תרנ"ג, עמ' 14 ורמא"ש בהערה א. ובכל זאת תמוה שאין הפסקא מתחילה בפסוק הראשון מן הפטרה - 'דברי ירמיהו', כנהוג בכל המדרש. ושמה צודק ר' אפרים זלמן מרגליות בביאורו 'זרע אפרים' (למברג 1853 [לבוב תרי"ג], סה ע"א, הערה א) "נראה שחסר כאן התחלת הדרוש בפ' דברי ירמיהו".
22. גם כאן יש בפסיקתא דרב כהנא פסקא ל'שמעו' וגם כאן הפיוטים מוכיחים על הפטרה ב'שמעו' (כגון יניי, לעיל הערה 11).
23. פסקת 'בכה תבכה' לקוחה מן ה'ילמדנו', ואילו 'איכה' קטועה ומקורה אינו ברור, ראו בחיבורי (לעיל, הערה 3), עמ' 51.

זו קשה ביותר להולמה. לא מצאנו במקום אחר הפטרות ארצישראליות מן הכתובים, ומכיוון שפסוקי המגילה באים בהקשר מדרשי²⁴ או פייטני²⁵, ולא בהקשר ליטורגי מובהק, ספק אם אפשר להכריע מתוכם על מנהגים ליטורגיים מעשיים, כפי שניסו חוקרים שונים לטעון.²⁶ מעניין לציין כאן שבפסקא 'בכה תבכה בלילה' שבדפוס הפסיקתא רבתי, שהיא לכאורה זרה בהקשר זה, בא הטרימין: "מניין, ממה שקרינו בעניין 'בכה תבכה בלילה'".²⁷ במנהגות מאוחרים יותר – למן הרמב"ם²⁸ ואילך – מוזכרת הפטרת 'איכה היתה לזונה' (ישעיהו א, כא) כהפטרת שבת 'איכה'. הפטרה זו איננה באה במפורש בשום מקור ארצישראלי. לענייננו חשוב שהזכרת הפסוק 'איכה היתה לזונה' באה במסגרת הפסקא ל'איכה' בפסיקתא דרב כהנא: קטעי הפתיחתא מסתיימים כולם, לכאורה, ב'איכה ישבה בדד',²⁹ אבל משבא הדרשן ודורש פסוק אחר פסוק, אין הוא דורש את פסוקי מגילת איכה אלא את פסוקי ישעיהו – מ'איכה היתה לזונה' ואילך.³⁰ ייתכן אפוא שהפסקא אכן כוונה

24. בפסיקתא דרב כהנא; אבל ראו להלן, הערה 29.

25. יניי (מהדורת זולאי [לעיל, הערה 11], עמ' שי), אלעזר בירבי קילר (שם, עמ' 334) ושמואל השלישי (בכ"י קימברידג' T-S 8 H 16.7), בקדושתא של יהודה (ון בקום, לעיל שם, עמ' 551), בא אחרי המגן הפסוק 'איכה היתה לזונה' (יש' א, כא), ולכאורה יש כאן עדות על הפטרה בפסוק זה, אך נראה שמדובר בשניוי שערך מעתיק מאוחר, שכן אחרי המחיה בא הפסוק השני במגילת איכה ("בכה תבכה" וגו'), ואחרי המשלש – הפסוק השלישי ("גלתה יהודה"), ופסוקים אלה רמוזים במפורש בפיוט. מסתבר אפוא שגם אחרי המגן כיוון יהודה להביא את הפסוק הראשון מאיכה – 'איכה ישבה בדד' – ומעתיק שביקש לציין להפטרה שנהגה בקהילתו שינה אותו; וראו דברי ון בקום בביאורו, שם, עמ' 594. מלשון המעבר לפסוק – 'להקת מעלה ערכו איכה' – קשה ללמוד לאיזה פסוק הפותח ב'איכה' כיוון הפייטן, אך הוא מתאים יותר לקינה 'איכה ישבה בדד' מאשר לשאלת התמיהה של ישעיהו 'איכה היתה לזונה'.

26. ראו מ' זולאי, 'מחקרי יניי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, ברלין תרצ"ג, עמ' שיג, הערה 5; ע"צ מלמד, 'לגלגוליהן של הפטרות אחדות', תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 77-78 (=הנ"ל), עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 349-350); נ' פריד, 'הפטרות אלטרנטיביות בפיוטי יניי ושאר פייטנים קדומים', סיני סא (תשכ"ז), עמ' רעח, הערה 80.

27. וראו השערתו של ע"צ מלמד (שם, ובהערה 34) שפסקא זו איננה אלא חלק מפסקא ל'איכה ישבה בדד'.

28. הלכות תפילה יג, יט. והשוו דבריו ב'סדר תפילות כל השנה' שבסוף ספר אהבה, שם רשם את הפטרותיהן של פרושות פינחס, מטות, מסעי ודברים שכולן מעניין הפרשה ולא הפטרות פורענות. וראו מלמד, שם, עמ' 75 [347].

29. יש לציין שכ"י א2 (במהדורת מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב) מתחיל אחרי הכותרת 'איכה היתה לזונה קריה נאמנה מלאתי משפט' וגו', בקטע [ג] (עמ' 250 שורה 9), וקטע זה מסתיים שם 'איכה' (וכך גם בכ"י א1) ולא 'איכה ישבה בדד'. ומקטע [ד] באמצעו (עמ' 252 שורה 10) עובר הדרשן לפסוקי 'איכה היתה לזונה' (עמ' 257 שורה 1). גם בכתבי היד האחרים יש קטעים שמסתיימים ב'איכה' בלבד (ראו עמ' 253 שורה 4 בח"ג, וראו עמ' 256 שורה 7 ובהערת מנדלבוים שם, וראו גם מהדורת בובר, ליק תרכ"ח, עמ' ק"ט, הערה א). וראו בהערה הבאה.

30. ומעניין שהכותרת לפסקא זו בכתבי יד א1, א2, פ היא 'איכה היתה לזונה'. הכותרת 'איכה' בלבד מופיעה בכ"י א וכן בקטע גניזה (קימברידג' T-S 12.191, הוא מס' 4 אצל מנדלבוים, וצילומו אצל נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 206). למעשה רק בכ"י צ באה

ל'איכה היתה לזונה' ולא ל'איכה ישבה בדד'. ניתן אולי ללמוד מכאן שכבר בארץ ישראל הפטירו 'איכה היתה לזונה' בשבת שלישית שלפורענות.³¹ המנהג הבסיסי של בני ארץ ישראל בשבתות אלה ברור אפוא, אם כי לגבי השבת השלישית המצב עדיין קצת מעורפל. בבבל למדו כנראה לציין שבתות אלה מבני ארץ ישראל, ובמקום ההפטרות הקבועות של הפרשות הנקראות באותן שבתות לפי מנהגם של בני בבל,³² הפטירו בהפטרות מיוחדות. משום כך מפתיע למדי לגלות הפטרות שונות ומגוונות לשבתות הפורענות במנהגים שונים, רובם מתקופת הגאונים או בסמוך לה, ובדרך כלל ממקורות שאינם ארצישראליים. וכבר הועלתה ההשערה שריבוי המנהגים במקום זה מלמד שאף בארץ ישראל גופה לא היה המנהג אחיד.³³ בצד הפטרת 'איכה היתה לזונה' בשבת שלישית של פורענות, הלקוחה מן הפרק הראשון בישעיהו (פסוק כא), מצויים מנהגים שונים להפטיר בפרק זה מתחילתו – 'חזון ישעיהו' – בכל אחת משבתות הפורענות. המנהג הפשוט – להפטיר ב'חזון ישעיהו' בשבת שלישית בלבד, נראה כהרחבה מאוחרת של ההפטרה הקדומה 'איכה היתה לזונה' הכלולה בפרק זה.³⁴ אבל היו שהפטירו ב'חזון ישעיהו' בשבת השנייה – בצד 'איכה היתה לזונה' בשבת

הכותרת 'איכה ישבה בדד'. ראו מהדורת מנדלבוים, עמ' 249 בח"נ לשורה 1.

31. הפסוק 'איכה היתה לזונה' הבא בתום שרשרת הפסוקים שאחרי המגן בקדושתא של יניי ל'איכה' (זולאי [לעיל, הערה 11], עמ' שיא) אפשר שגם הוא רומז לעניין זה, אך נראה יותר שלא בא אלא כדי להביא לשון הדומה לפסוק הפותח את השרשרת, 'איכה ישבה בדד'. להפטרה זו מוקדשת לכאורה הקדושתא ל'שבת איכה' של יהודה (ון בקום, לעיל שם, עמ' 551), אך ראו לעיל, הערה 25. בפיוטי אלעזר בירבי קילר (אליצור, לעיל שם, עמ' 335) ושמואל השלישי (לעיל, הערה 25) בא הפסוק 'איכה היתה לזונה' בהמשך הפיוט, בין פסוקים נוספים שפתיחתם ב'איכה', ולכן גם מאלו לא ניתן ללמוד דבר. אבל בכ"י קימברידג' T-S NS 142.20 מועתק זולת לשבת איכה, הפותח 'אום אשר היתה פרוות חונה', והוא מיוסד על סיומות מקראיות מ'איכה היתה לזונה'. עדותו מצטרפת לעדות מעתיק הקדושתא של יהודה.

32. הפטרות אלו נשמרו ברשימת 'סדר תפילות כל השנה' שבסוף ספר אהבה של הרמב"ם, והן: 'ויתן משה למטה בני ראובן' (יהושע יג, טו) לפרשת מטות, 'אלה הנחלות' (שם יט, נא) לפרשת מסעי, ו'אלה הדברים אשר דבר ה' / (ירמיהו ל, ד) לפרשת דברים. וראו תופעה דומה בשבתות הנחמה להלן, הערה 65. ב'סדר חיבור ברכות' (כ"י טורין 2 LI. A III שנשרף עם כל ספריית טורינו בשנת 1894 ונשתמר רק בהעתקת ש"ז שכטר ומעתיק נוסף בכ"י ניו יורק JTS 8402), כתב יד המתעד את מנהג איטליה הקדום) מובאת רשימת הפטרות, ובה בעמ' 117 מצוינות הפטרות 'דברי' ו'חזון' כהפטרות מטות ודברים ואילו למסעי מצוינת הפטרת 'אלה הנחלות ביהושע ויש שמפטרין שמעו דבר ה' בירמיהו', וראו להלן בסוף ההערה הנ"ל. על 'סדר חיבור ברכות' ראו A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930 וע' פליישר, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש', תרכ"ץ סט (תש"ס), עמ' 312, הערה 40 (=הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 566).

33. ראו נ' פריד (לעיל, הערה 26).

34. מנהג זה הוא הרווח במאות השנים האחרונות (להוציא קהילות בודדות, כגון בני תימן), והוא רמוז בסימן דש"ח. ראו תוספות מגילה לא ע"ב ד"ה 'ראש', ומקורות נוספים בערך 'הפטרה' באנציקלופדיה תלמודית, י, ירושלים תשכ"ב, עמ' כ, הערה 352. בעקבות מנהג זה אף נשתנה שם השבת בפי העם מ'שבת איכה' י,

השלישית – והחליפו, אם כן, את 'שמעו' ב'חזון'.³⁵ בקהילות מסוימות אף נרשם המנהג, להפטיר ב'חזון ישעיהו' דווקא בשבת הראשונה מן השלוש, ודווקא במנהג רומניא, המושפע לעתים ממנהגי ארץ ישראל.³⁶

הפטרה אחרת מישעיהו, הנעה גם היא במנהגות שונים בכל אחת משלוש שבתות הפורענות, היא 'משא גיא חזיון' (ישעיהו כב, א). הפטרה זו הייתה כנראה די נפוצה, והיא נזכרת בכתבי יד ובמנהגות שונים.³⁷ גם בפיוטים נשאר זכר להפטרה זו, אם כי לא בארץ ישראל אלא בפסטאט, במאה האחת-עשרה: זולת של ר' סהלאן לשבת דברי (!)³⁸ מעבד את פסוקי 'משא גיא חזיון'.³⁹

בצד ההפטרות מישעיהו, ובצד שתי ההפטרות המקובלות מירמיהו – 'דברי' ו'שמעו', מצויות במנהגים שונים גם הפטרות נוספות מירמיהו, רובן לשבת השלישית שלפורענות בלבד, אך אחת מהן נעה במנהגים שונים גם בשבת השנייה וגם בשלישית, היא ההפטרה בירמיהו ו, טו: 'כה אמר ה' עמדו על דרכים'.⁴⁰ לגבי הפטרה בירמיהו בשבת השלישית ייתכן שיש עדות עקיפה דווקא ממקור מדרשי, ויסודה בארץ ישראל: הפסקא ל'שמעו' בפסיקתא רבתי, כפי שהיא מופיעה בכתב יד פרמא, נראית כצירוף של שתי פסקאות, ור' מאיר איש שלום חילקה לשתיים במהדורתו: חלקה הראשון – 'שמעו' – מכוון אפוא לשבת שנייה שלפורענות,⁴¹ ואילו חלקה השני – לשבת השלישית. הפסוקים הפותחים

ל'שבת חזון'. ראו ע"צ מלמד (לעיל, הערה 26), עמ' 78. ואולי ההרחבה נוצרה כדי שלא לפתוח את ההפטרה בפורענות קשה בפסוק 'איכה היתה לזונה', כפי שנהוג שלא לפתוח את הקריאה השנייה בפרשת דברים בפסוק 'איכה אשא לבד' (א, יב) אלא פסוק אחד קודם.

35. 'חזון' בשבת שנייה נזכרת כבר אצל רב סעדיה גאון בלשון 'ויש אנשים המפטירים' (וידר [לעיל, הערה 8], עמ' 260 [645]) וכך ברמב"ם (לעיל, הערה 28), וכך הוא מנהג תימן ועוד כמה קהילות.

36. ראו ברשימה שבאנציקלופדיה תלמודית (לעיל, הערה 34), עמ' תשיב, והשוו גם לנמסר בסידור ר' שלמה בר' נתן מסג'למסה, מהדורת ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' רו, וראו וידר, שם, עמ' 244 [629]. לאחרונה התברר שהסידור הזה איננו מנהג סג'למסה, והמחבר איננו רשב"ן מסג'למסה, אלא זהו נוסח קדום של סידור פרס מן המאה ה"ב, ויש בו השפעות ארץ ישראליות. ראו א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא 4 (תש"ע), עמ' כד-כה ובמחקרים המצוינים שם בהערות.

37. ראו אוצר הגאונים למסכת מגילה, ירושלים תרצ"ג, עמ' 65, סי' רמב. וראו וידר, שם, עמ' 243 [628], ואנציקלופדיה תלמודית, שם, עמ' תשיא-תשיב. והשוו נ' פריד (לעיל, הערה 26) ושם הערה 77.

38. בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית H. 46 5557. יש לציין שגם כשהפטירו הפטרות אחרות נותר השם הקדום של השבת, 'דברי', 'שמעו' או 'איכה'; ראו וידר, שם, עמ' 242 [627], הערה 24, והשוו שם, עמ' 260 [645], הערה 82, וכן בדברינו להלן, על שבתות הנחמה.

39. כפי שציינו לעיל (ליד הערה 5) צריך לנהוג זהירות רבה במידע העולה לכאורה מגופי יוצר ומזולתות. על ר' סהלאן בן אברהם ראו א' ברקת, שפירי מצרים, תל אביב תשנ"ה, עמ' 172-187.

40. ראו במקורות שצינו לעיל בהערה 37, וראו להלן, הערה 49.

41. כפי שכבר הראינו (לעיל, הערה 21) הפסקא הראשונה לשבתות הפורענות – 'ויהי בעת שסרחה', נראית מכוונת לשבת דברי, שכן נדרשת בה תחילת נבואתו של ירמיהו.

פסקא אחרונה זו הם מירמיהו לו, א – 'וימלוך מלך', ועניינם מלכותו של צדקיהו שבימיו חרב בית המקדש הראשון. פסוקים אלה אינם ידועים ממקום אחר כהפטרה, אבל עיקרון דומה לזה שבבחירתם מונח ביסודן של שתי הפטרות ידועות אחרות לשבת השלישית שלפורענות: 'וישב ירמיהו בחצר המטרה' (ירמיהו לח, כח),⁴² ובעיקר ההפטרה הדומה בתוכנה לפסוק 'וימלוך מלך' – 'בן עשרים ואחת שנה צדקיהו במלכו' (ירמיהו נב, א),⁴³ או – מעט קודם לכן – 'פלטים מחרב' (שם נא, נ).⁴⁴ כאמור, להפטרות האחרונות אין מקור ארצישראלי מפורש, ואין לדעת מה מקורן, אך עדות הפסיקתא רבתי אולי יש בה כדי ללמד על מקור ארצישראלי נעלם להפטרות נוספות של שבתות הפורענות הנודעות מכתבי יד או ממנהגים נידחים.

כפי שציינו, הפטרות כל שבתות הפורענות אינן נזכרות בתלמודים, אבל הפטרת ראש חודש אב שחל להיות בשבת נזכרת בבבלי (מגילה לא ע"ב). ליום זה נבחרה הפטרה שעניינה גם פרק של פורענות וגם עניין שבת וראש חודש: 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי' (ישעיהו א, יד). הפטרה זו מחזירה אותנו שוב לפרק א בישעיהו, והיא כלולה בהפטרת 'חזון ישעיהו'. הפטרת 'איכה היתה לזונה' באה בהמשכה ואולי כלולה בה. אך, כמוכך, הפטרה זו לא נועדה לשבת שלישית שלפורענות אלא לשבת שנייה (שכן רק שבתות הפורענות, ולראותה כעניין לעצמו.⁴⁵ במנהגים מאוחרים ראו את ההזכרה בבבלי לא כהצעה לתחילתה של הפטרה אלא כהבלטת פסוק מתאים הכלול בתוך הפטרת 'חזון ישעיהו',⁴⁶ אך אלו כנראה ניסיונות להתאים את ההזכרה המוקדמת למנהג המאוחר. ניסיון מעניין אחר מובא בספר הפרדס.⁴⁷ הפטרת 'חזון' מחולקת שם לשתי שבתות, אך בסדר שונה מזה שברמב"ם:⁴⁸ בשבת ראש חודש אב הפטירו מ'חדשיכם' עד 'ציון במשפט תפדה' (ישעיהו א, יד-כז), ואילו בשבת שלאחריה – בערב תשעה באב – מ'חזון ישעיהו' ועד 'חדשיכם'.

42. בשריד מקובץ הפטרות לפי המחזור התלת-שנתי בכ"י קימברידג' T-S B 17.38. ראו וידר (לעיל, הערה 8), עמ' 244 [629].

43. בסידור רב סעדיה גאון; ראו וידר, שם, עמ' 260 [645].

44. ברשימת הפטרות לפי המחזור השנתי בכ"י קימברידג' T-S B 20.3 (וידר, שם, עמ' 242 [627]) ובשריד מלוח הפטרות בכ"י אוקספורד 2668/29 (וידר, שם, עמ' 244 [629]).

45. וכבר שיער ר"מ איש שלום בהערותיו לפסיקתא רבתי (קלג ע"א, הערה א) שבמקומות מסוימים שנהגו להפטיר בכל שבתות הפורענות בירמיהו, היו מפטירים בישעיהו רק בראש חודש אב שחל להיות בשבת.

46. ראו ראבי"ה, הלכות מגילה, סימן תקנו, מהדורת א' אפטוביצר, ב, ירושלים תרצ"ה, עמ' 273; מהדורת ד' דבליצקי, ב, בני ברק תשס"ה, עמ' קעט; ואור זרוע, ב, זיטומיר תרכ"ב, סימן שצב.

47. מהדורת ח"י עהרנרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' שנב; מהדורת ורשא תר"ל, סימן כה.

48. 'חזון' - 'איכה היתה לזונה'; ראו לעיל, הערה 28.

נראה שניסיונות אלה ליישב את המנהג המאוחר עם קביעת הבבלי לא היו ידועים בארץ ישראל, ואפילו בבבל בתקופת הגאונים לא נהגו למעשה.⁴⁹ בצד מנהג זה, ראוי לציין שהיו שהפטירו בהפטרה הרגילה של שבת וראש חודש גם כשראש חודש אב חל בשבת, אם כי שוב אין לנו עדויות ארצישראליות בעניין.⁵⁰

ב. תשעה באב

שחרית

קריאת התורה

קריאות התורה במועדים שונים מפורטות בתוספתא מגילה פרק ג. אבל הפסקא העוסקת בקריאה בתשעה באב חסרה בדפוס הראשון של התוספתא. בכ"י וינה ובכ"י לונדון של התוספתא (מגילה ג, ט) מובא: "בתשעה באב אחרים אומ' ואם לא תשמעו לי' (ויקרא כו, יד)", וכן הוא בפתיחת הברייתא שבבבלי מגילה לא ע"ב. בכ"י ערפורט של התוספתא נוסף בפתיחת הפסקה: "בתשעה באב 'כי תוליד בנים' (דברים ד, כה) אחרים אומ' וכו'". קריאת 'כי תוליד בנים' בתשעה באב מובאת בבבלי (שם) בשם אביי כמנהג העולם, וכך נפסק להלכה בסדר רב עמרם גאון⁵¹ ובמנהגים המאוחרים. על מציאותה בארץ ישראל לא שמענו, אלא אם כן התוספת בכ"י ערפורט של התוספתא מקורית.⁵²

49. כמשתמע מתשובת רב שריא גאון (בתשובות הגאונים, מהדורת א"א הרכבי, ברלין תרמ"ז, סימן כב. והשוו אוצר הגאונים למגילה [לעיל, הערה 37], סימן רמב, ובהערה ג שם) הקובע שבשבת ראש חודש אב מפטירים 'חזון ישעיהו', ואילו בשבת שלאחריה - 'עמדו על דרכים' או 'משא גיא חזיון' (על הפטרות אלה ראו בדיון לעיל ובהערה 37). אך אפשר שבחירת 'חזון ישעיהו' בשבת שנייה שלפורענות דווקא אכן מיוחדת לשנה ראש חודש אב חל בה בשבת, ומשום הפסוק 'חדשיכם ומועדיכם' וגו' שבתוכה.

50. כך בשירי מלוח הפטרות בכ"י אוקספורד 2668/29 שפרסם וידר (לעיל, הערה 8), עמ' 244 [629], ובו מצוינת הפטרת 'השמים כסאי' (ישעיהו סו, א) כהפטרת ראש חודש אב שחל בשבת (וראו גם בספר הפרדס [לעיל, הערה 47]: "הראשונים נהגו בשביל נחמה להפטיר ב'השמים כסאי'"). מכל מקום בארץ ישראל הפטירו בשבת ראש חודש ביחזקאל מו, א "כה אמר ה' אלהים שער החצר הפנימית" וגו' כנוכח במסכת סופרים יז, ז; ובסוף המאה העשירית מוצאים עדיין הפטרה זו בזולת של שמואל השלישי (שהיה עדיין 'חבר' בכותבו זולת זה כמוכח מחתימתו במאורה ובאהבה, ומכאן שהיצירה נכתבה בערך בעשור האחרון של המאה העשירית, שכן בסביבות שנת 1000 כבר נתמנה ר' שמואל לרביעי בחבורה; עיינו נ' קצומטה, הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי, ליידין-בוסטון 2003, עמ' 20), ראו 'דודזון, גנזי שכטר, ג, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 115 (המילה 'אמת' בסוף סימן 3 היא כותרתו של הזולת הבא בסימן 4).

51. מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, חלק ב, סימן נז (עמ' צו), סימן ק (עמ' קלג).

52. כמו כן ייתכן שאביי מייצג כאן בבבלי מסורת של מנהג ארצישראלי קדום (ראו מאמרי 'מנהגי הקריאה וההפטרה של בני ארץ ישראל הקדומים בחג הפסח' כתלנו יג [תש"ן], עמ' 483 והערה 22 שם, וראו גם בחיבורי [לעיל, הערה 3], עמ' 82, הערה 53), אבל השוו להלן, הערה 58. במקרה של תשעה באב לא נוכל להיעזר בפיוטים, שכן ביום זה נאמרות קרובות י"ח פשוטות ולא קדושתאות, ובאלו לא נהגו פייטנים לשלב את פסוקי קריאות היום

קריאת 'ואם לא תשמעו לי' הנזכרת בתוספתא מזכירה את הנפסק במשנה לגבי תעניות אחרות, שקורין בהן 'ברכות וקללות' (מגילה ג, ו). לפי פשט לשון המשנה הכוונה לברכות ולקללות שבתורת כוהנים, וברור מאליהן שלכך הכוונה גם בתוספתא, שכן מצוטט שם במפורש פסוק מפרשה זו שבויקרא.⁵³ עם זאת הפסוק 'ואם לא תשמעו לי' איננו ראש פרשת ברכות וקללות, אלא פתיחת הקללות בלבד, ועל כן משער הגר"ש ליברמן⁵⁴ שהיו שנהגו בתשעה באב לקרוא את פרשת הקללות לבדה, בניגוד לתעניות אחרות שפתחו בהן בברכות. הבדל זה איננו עולה ממסכת סופרים (יז, ה) שבה מובאת הקריאה של תשעה באב יחד עם שבע תעניות אחרונות של עצירת גשמים, ונאמר שם שגם בו וגם בהן קורין 'ברכות וקללות'.

מנהגי קריאה אחרים לשחרית של תשעה באב מובאים בהמשך הברייתא שבבבלי, וכולם מפרשת המרגלים: 'ר' נתן בר יוסף אומ', 'עד אנה ינאצוני העם הזה' (במדבר יד, יא),⁵⁵ ויש אומ' - 'עד מתי לעדה הרעה הזאת' (שם, כו). בחירת הקטעים מפרשת המרגלים באה משום המסורת שהבכי על דברי המרגלים היה בליל תשעה באב וגרם לבכייה לדורות.⁵⁶ קריאות אלו אינן ידועות ממקורות מאוחרים יותר.

-
- (בקרבית הי"ח יש רק פסקת פיוט כנגד כל ברכה, ללא שרשרות פסוקים; ראו פליישר, שירת הקודש [לעיל, הערה 4], עמ' 199-202). גם המדרשים אינם מסייעים לנו: בפסיקתא דרב כהנא אין פסקא לתשעה באב, ובפסיקתא רבתי באות פסקאות הקשורות לכתובים בלבד (ראו לעיל, הערה 23): 'על נהרות בבל' מוזכר במסכת סופרים (יח, ד) בין מזמורי היום לתשעה באב (ראו ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 167, 211), וגם רמא"ש (קלד ע"ב, הערה א) סבר שפסקא זו דורשת את מזמור היום. הפסקאות 'בכה תבכה בלילה' ו'איכה ישבה בדד' בוודאי מיועדות לתשעה באב (עיינו רמא"ש שם, ולעיל שם), וסיומו של הקטע הראשון בפסקא 'איכה' - 'אמר להם הקדוש ברוך הוא עונותיכם עשו אותי להיות עוסק ויושב בבכי ובקינות' - מתאים במיוחד ליום זה. קריאת מגילת איכה בתשעה באב ידועה כבר ממדרש איכה רבה (מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"ט, עמ' 14, סוף פתיחתא יז), וראו ח' סיימונס, 'קריאת מגילות שיר השירים, רות, איכה וקהלת', סיני קיח (תשנ"ו), עמ' ל-לא. עם זאת כל הפסקאות הללו דורשות קטעים מן הכתובים שיש להם תפקיד ליטורגי בולט בתשעה באב (מזמור של יום או קריאת מגילת איכה), אך אין בהם כדי ללמד על קריאת התורה או ההפטרות.
53. ראו הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה למגילה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 1173, והכרעת התוספתא ברורה, למרות מה שמובא בראבי"ה (לעיל, הערה 46, ס"י תקצה, מהדורת אפסוביצר עמ' 331; מהדורת דבליצקי עמ' רכא) ובאור זרוע (לעיל שם, ס"י תטז) בשם הירושלמי בתענית (ב, טו, סו סוף ע"א [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 718 שורה 33]) שהכוונה לברכות וקללות שבמשנה תורה (המילים 'שבמשנה תורה' אינן בירושלמי שלפנינו, ראו אפסוביצר שם, הערה 9). ועיינו ליברמן שם, וראו משנת סוטה ז, ה שם סתם 'ברכות וקללות' הן אלו שבמשנה תורה, והשוו שם משנה ח.
54. שם.
55. קריאה זו ידועה גם כראש סדר ארצישראלי. ראו י' יואל, "כתר" משנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם', קריית ספר לח (תשכ"ג), עמ' 131; וכן י' עופר, 'סדרי נביאים וכתובים', תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 182.
56. כדברי רש"י שם, ד"ה 'עד אנה' ועל פי המשנה בתענית ד, ו.

הפטרה

כהפטרת תשעה באב מציין רב בבבלי (מגילה לא ע"ב) את ההפטרה בישיעהו א, כא – 'איכה היתה לזונה',⁵⁷ הפטרה שכבר נידונה למעלה כנהוגה בשבת שלפני תשעה באב. לעומתו קובע אב"י את מנהג העולם להפטיר 'אסוף אסיפם' בירמיהו ח, יג. אין בידינו מקורות ארצישראליים לעניין זה.⁵⁸ במקורות המאוחרים יותר נזכרת בדרך כלל הפטרת 'אסוף אסיפם' בלבד. בקטע גניזה אחד⁵⁹ נקבע שמקדימים ומוסיפים על הפטרת 'אסוף אסיפם' עוד שני פסוקים ומתחילים 'עמדו על דרכים'.⁶⁰ נראה שהכוונה לקרוא מירמיהו ו רק פסוקים טז-יז, ולדלג ל'אסוף אסיפם'. מכל מקום אין בכל אלו רמז למנהגם של בני ארץ ישראל בהפטרת תשעה באב.

מנחה

לגבי קריאת התורה וההפטרה במנחה של תשעה באב אין כל דיון במקורות קדומים, ואין מקורות ארצישראליים כלל. במקורות המאוחרים יש שהשוו את תשעה באב לשאר תעניות, קראו 'יוחל' (שמות לב, יא) והפטירו 'דרשו' (ישיעהו נה, ו).⁶¹ אך יש שפסקו לקרוא 'כי תוליד בנים' ולהפטיר 'אסוף אסיפם', כשם שציין אב"י לגבי הקריאה בשחרית באותו יום.⁶² הפטרה אחרת למנחה של תשעה באב המובאת כשם גאונים היא 'שובה ישראל' (הושע יד, ב).⁶³ ונראה שהיו שפסקו לא להפטיר כלל.⁶⁴

57. לכאורה כהמשכה של הפטרת 'חדשיכם ומועדיכם' הנזכרת למעלה הימנה (פסוק יד) כהפטרת ראש חודש אב שחל בשבת, וגם היא בשם רב (כך בכתבי היד; עיינו דקדוקי סופרים שם, וכך גם בכ"י ניו יורק, קולומביה X893-T141), אך לא ברור אם יש קשר בין השתיים. על העיקרון של קביעת קריאות בתורה כהמשך לקריאות של יום קודם ראו ע' פליישר, 'עיונים במנהגי הקריאה בתורה של בני ארץ-ישראל בתורה ובנביאים', ספונות, א (טז, תש"ם), עמ' 47 (=הנ"ל, תפילות הקבע [לעיל הערה 32], עמ' 443).
58. אלא אם כן לאב"י גם כאן יש מסורת ארצישראלית (ראו לעיל, הערה 52), אם כי מלשוננו "האידנא נהוג עלמא למיקרי 'כי תוליד בנים' ומפטירין 'אסוף אסיפם'" משמע שהוא מתייחס לנהוג בבבל. ואולי כוונתו ב'האידנא' רק לקריאה בבבל וההפטרה ידועה לו זה מכבר גם ממנהג ארץ ישראל.
59. כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים L 246 (אדלר 2164). יצוין שכתב יד זה מביא הפטרות של פרושות ולא של סדרים!
60. כהתחלת הפטרת אחת משבתות הפורענות. ראו לעיל, הערה 49, וכן מנהג תימן בתשעה באב.
61. כך בסדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 51), ב, סימן נז* בכ"י א, וכך המנהג הרווח, אצל עדות אשכנז.
62. ראו בסעיף הקודם ובהערה 52 שם, וכן בסידור רב סעדיה גאון, מהדורת 'דודזון, ש' אסף ו' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שעא.
63. ר' יצחק אבן גיאת, שערי שמחה, מהדורת י"ד במברגר, א, פירטה תרכ"א, עמ' כג בשם רב פלוטו; ר' אברהם הירחי, המנהיג, סימן כט (מהדורת 'רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' רצח) בשם רב האי. וכן הוא מנהג עדות הספרדים ויוצאי תימן.
64. ראו בית יוסף, טור או"ח, סימן תקעה, סוף ד"ה 'ומ"ש רבינו כיצד' שמסיק כן מדברי הרמב"ם בהלכות תפילה יג, יח (עיינו שם), ובעקבותיו נוהגים כך התימנים ה'דרדעים'.

ג. שבעא דנחמתא

כהפטרות שלוש השבתות שלפורענות שלפני תשעה באב, כך המנהג לקרוא הפטרות מיוחדות בשבע שבתות הנחמה שבין תשעה באב לראש השנה מוצאו כנראה ארצישראלי. במנהג כבל מוכרות הפטרות מיוחדות לכל אחת מן הפרשות הנקראות בשבתות אלה.⁶⁵ אך גם במקורות המציינים את הפטרות הפרשות ידועים לעתים שמות השבתות על פי הפטרות הנחמה שנועדו להן.⁶⁶ שבע הפטרות הנחמה הן, על פי הפסיקתא דרב כהנא: 'נחמו' (ישעיהו מ, א); 'ותאמר ציון' (שם מט, יד); 'עניה סוערה' (שם נד, יא); 'אנכי אנכי' (שם נא, יב); 'רני עקרה' (שם נד, א); 'קומי אורי' (שם ס, א); 'ושוש אשיש' (שם סא, י). הפטרות אלה באות גם במקורות פייטניים קדומים,⁶⁷ והן נתפשטו בסופו של דבר

65. כפי שראינו בשבתות הפורענות (לעיל, הערה 32 ושם ברשימה שברמב"ם), גם כאן מסר לנו הרמב"ם הפטרות אלו, והן: 'ואתפלל אל ה' (ירמיהו לב, טז) לפרשת ואתחנן; 'הלך וקראת באוני ירושלים' (ירמיהו ב, א) לפרשת עקב; 'הנה ימים באים' (ירמיהו כג, ה) לפרשת ראה; 'ויהי כאשר זקן שמואל' (שמואל א ח, א) לפרשת שופטים; 'ויאספו פלשתים' (שמואל א יז, א) לפרשת כי תצא; 'ויאסף יהושע את כל שבטי ישראל' (יהושע כד, א) לפרשת ניצבים (יש לציין שבסוף הרשימה מעיר הרמב"ם שהמנהג של רוב העם הוא להפטיר בשבתות אלה בנחמות מישעיהו). השימוש הממשי בהפטרות שנמנו כאן מתאשר גם על ידי מקורות פייטניים: על הפטרת ואתחנן בירמיהו מיוסד הזולת של רב סעדיה גאון לפרשה זו (ראו מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצט-ר); ועל הפטרת 'ויהי כאשר זקן שמואל' ייסד את הזולת לפרשת שופטים ר' דוסא עם בני משפחתו (על משפחת פייטנים זו ראו פליישר, היוצרות [לעיל, הערה 5], עמ' 454-461, 730-739; הזולת לשופטים מועתק בכ"י קימברידג' T-S NS 325.219). מעניין לציין שהפטרות פרשת שופטים אצל רב סעדיה גאון איננה מתחילה 'ויהי כאשר זקן שמואל' אלא מעט קודם: 'וישפט שמואל את ישראל' (שמואל א ז, טו). ראו י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון; מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ב, א, עמ' 204; ב, עמ' 100. גם הפטרת כי תצא בשמואל (ויאספו פלשתים) מפויטת בזולת של רב סעדיה גאון לפרשה זו (טובי, שם, ב, עמ' 103-104). גם כאן כבשבתות הפורענות (לעיל הערה 32) 'סדר חיבור ברכות' מציין רק בחלק מן הפרשות (שופטים וכי תצא) גם את ההפטרות המצוינות ברמב"ם. לאחר הרשימה הוסיף המחבר: 'ועיקר המנהג של הפטרות מנחמו עד שבת שלהזינו (!) כך הוא. סימן נו"ע אר"ק שד"ש (=ראשי תבות של הפטרות הנחמה המקובלות, בתוספת שתי הפטרות תשובה - 'דרשו' ו'שובה')... אך למעלה כתבנו מה שמצאנו אעפ"י שאין לסמוך כי אם על זה הסימן וכן סדר הדרשות בפסיקתא'.

66. כפי שראינו לעיל (הערה 38) לגבי שבתות הפורענות. שמות השבתות באים למשל כמילות קבע בגופי היוצר של רב סעדיה גאון, בצד פסוקי ההפטרות הבבליות המתפייטים בזולותיהן. ואין לקבל את דבריו של טובי (שם), שרב סעדיה גאון רומז, למשל ביוצר לשופטים, "בשני מרכיבים שלו לשתי הפטרות שונות. בגוף היוצר - לישעיהו נא, יב, 'אנכי אנכי הוא מנחמכם', על פי המנהג הפשוט של שבעא דנחמתא, וזאת בצורת מלת הקבע 'אנכי'... ובאמת [=בזולת] נרמזת ההפטרה הקדומה לפרשת שופטים". נראה יותר שבמילת הקבע בגוף היוצר נרמז שם השבת, כפי שהזכרנו, ובזולת - ההפטרה הנהוגה בקהילה שבה נתחבר הפיוט.

67. כך בשרידיים מפיוטי ינאי (לעיל, הערה 11: מהדורת זולאי, עמ' שטו-שיח; מהדורת רבינוביץ, עמ' 325-342), אם כי מאלו אין ללמוד על סדרן של השבתות. חלקים ניכרים מאוד מסדרת קדושתאות של ר' אלעזר בירבי קליר לשבתות הנחמה נתפרסמו אצל ש' אליצור, קדושה ושייר, ירושלים תשמ"ח. הקדושתאות הללו מכוונות בדיוק לפסקאות שבפסיקתא דרב כהנא ובאות בכתבי היד באותו סדר. קטעים מקדושתאות לשבתות הנחמה נותרו גם במורשתו של ר' שמעון הכהן בירבי מגס, ראו י' יהלום, פיוטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד,

ברוב קהילות ישראל. רק בכמה מנהגים מאוחרים יחסית באים שינויים, רובם בסדרן של ההפטרות או במקום המדויק של התחלתן,⁶⁸ ומכל מקום ככל המקורות הרגילים אין הפטרות נחמה אלא מישעיהו.

יוצא מן הכלל יחיד בא בפסיקתא רבתי. הפסקאות לשבתות הנחמה באות בפסיקתא רבתי לא כחטיבה אחת אלא ממקורות שונים, בלא סדר ומשטר.⁶⁹ הבעיה העיקרית בחטיבה זו היא מציאותן של שתי פסקאות במקומה של פסקא אחת ל'רני עקרה', ושתייהן מיוסדות על פסוקים מזכריה שאינם ידועים כהפטרות לשבתות הנחמה כלל: 'גילי מאד בת ציון' (זכריה ט, ט) ו'רני ושמחי בת ציון' (שם ב, יד). כאן אין עירוב מקורות, שכן שתי הפסקאות פותחות 'זו היא שנאמרה ברוח הקודש על ידי...'. ייתכן שהפסקא 'גילי מאד' היא המקורית ומצביעה על מנהג הפטרה שונה שנעלם מאתנו. עורך שהכיר את המנהג להפטיר ב'רני עקרה' הוסיף על פסקא זו פסקא הדומה בפתחתה ל'רני עקרה' מתוך אותו קובץ (אשר כמובן לא הכיל פסקא מקורית ל'רני עקרה') ומצא כראויה ביותר את הפסקא

עמ' 250-261; ש' אליצור, 'חידושים בחקר השירה והפיוט', ד' רוזנטל (עורך), אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, ירושלים תש"ע, עמ' 176-181. גם הפייטן הקלסי יהודה כתב סדרת קדושתאות לשבתות הנחמה. ראו קטעים מתוכה אצל ון בקום (לעיל, הערה 10), עמ' 562-566, וכן אצל אליצור, שם, עמ' 186-190, והשלמתם אצל ש' אליצור, 'אבל אישי ונחמת העם בפיוטים קדומים', גנוזי קדם ז (תשע"א), עמ' 11-13. במורשתו של ר' פינחס הכהן נותרו פיוטים לשבת נחמו ולשבת ענייה סוערה שחלה בראש חודש אלול. ראו ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 651-666. אין צורך לומר שגם פייטנים מאוחרים יותר ציינו את שבתות הנחמה ביצירותיהם.

68. כך למשל הקדמת 'ענייה סוערה' לשבת השנייה או איחורה לשבת הרביעית; החלפת סדרן של 'קומי אורי' ו'רני עקרה' וכדומה; ולגבי תחילתן של הפטרות, ניתן לציין את הפטרת 'עורי עורי לבשי עוזך' (שלושה פסוקים לפני 'אנכי אנכי') הנזכרת באבודרהם (מהדורת ש' קרויזר, ירושלים תשכ"ג, עמ' שג), או 'ונודע בגוים זרעם' במנהג תימן שאיננו אלא התחלת 'שוש אישי' פסוק אחד קודם להתחלה הרגילה (הפטרת 'שוש אישי' הייתה נהוגה גם בשבת חתן, וגם בה היו שנהגו להתחיל ב'ונודע בגוים זרעם'; ראו ש' אליצור, 'על פיוטי חתנים והפטרת חתנים', מסכת א [תשס"ב], עמ' 63-74). ראו בפירוט את המנהגים השונים באנציקלופדיה תלמודית (לעיל, הערה 34), עמ' תשיג. גם בשריד מקרובת י"ח (אולי לתשעה באב) המועתקת בכ"י סנקט-פטרבורג, אנטונין 136, פייט הפייטן את ראשי הפטרות הנחמה בקטע ששרד בידינו בסדר הבא: 'ותאמר ציון, 'נחמו', 'ענייה', 'אנכי' (וכאן מסתיים הפיוט).

69. הפסקא 'ענייה סוערה' לקוחה כולה מן הפסיקתא דרב כהנא, אלא שהיא מתורגמת לעברית. הפסקאות 'ותאמר ציון' ו'אנכי אנכי' לקוחות מן ה'למדנו', ויתר הפסקאות פותחות בטרמין 'זה הוא שנאמר ברוח הקודש'. לפני הפסקא 'נחמו' הפותחת בטרמין זה מופיעה במהדורת רמא"ש פסקא נוספת (כט-ל), קטועה בראשה (בדפוס פראג מחוברת פסקא זו אל שלפניה ואל שלפני פניה, שלא בצדק, כמובן, ורמא"ש השלימה על פי השלמת ה'זרע אפרים' (לעיל, הערה 21, ע"ב, הערה לג). נוסחה השלם של פסקא זו מופיע בכ"י פרמא, ופתיחתו בנוסח הפסיקתא דרב כהנא (מהדורת מנדלבוים [לעיל, הערה 10], עמ' 263-273 שורה 14, ועמ' 277 שורה 11 - עמ' 278 שורה 14), והמשכו - 'אמרו לו ישראל' (מתחילת הפסקא בפסיקתא רבתי) שלקוח ממדרשים אחרים. הופעת שתי פסקאות 'נחמו' (משני מקורות שונים) זו בצד זו היא תוצאה ברורה של עירוב המקורות המאפייני חטיבה זו בפסיקתא רבתי. וראו בחיבורי (לעיל, הערה 3), עמ' 88, הערה 94.

המתחילה ב'רני ושמחי'.⁷⁰ שלב שני בעריכה משתקף בכ"י פרמא, שם הפסוק 'רני ושמחי בת ציון' הוחלף בעקיבות בפסוק 'רני עקרה לא ילדה'. אין ספק שלא זהו הפסוק המקורי, שכן באחד הקטעים (קס ע"ב) נאמר בפירושו: "רני ... מה כתיב למעלה מן הענין 'ואני אהיה לה נאם ה' חומת אש סביב' וכו'. פסוק אחרון זה כתוב בזכריה לפני הפסוק 'רני ושמחי', ואילו היה הפסוק מישעיהו – 'רני עקרה' – מקורי כאן, לא היה מקום לדרשה זו.⁷¹

בעיה בפני עצמה מציבה שבת 'עניה סוערה', החלה לעתים בראש חודש אלול. במקורות המדרשיים אין רמז להפטרות שבת זו. ממקורות פייטניים עולה תמונה סבוכה: מצד אחד רומזים הפייטנים להפטרות 'עניה סוערה', ומצד אחר הם משלבים גם את הפטרות שבת וראש חודש של בני ארץ ישראל, 'שער החצר הפנימית' (יח' מו, א).⁷² כך בקדושתא של ר' פינחס הכהן לשבת זו באים אחרי המגן והמחיה פסוקי 'עניה סוערה', אך אחרי המשלש מופיע 'שער החצר'.⁷³ גם במערכת יוצר לשבת עניה סוערה וראש חודש המועתקת בכ"י קימברידג' T-S 10 H 5.3 מובלט עניין 'עניה סוערה' לכל אורך היצירה, אך בזולת – 'אום קרואה עניה ביד מעבידים' – מפויתת בסיומות המקראיות הפטרות 'שער החצר'. וכבר עלתה במחקר ההשערה שמצב זה עשוי להעיד על קריאת שתי ההפטרות זו בצד זו באותה שבת.⁷⁴

סיכום

הקריאות וההפטרות שנסקרו במאמר מעידות על מגוון גדול של מנהגים שרווח בתקופת הגאונים. עם זאת המסקנה הכללית העולה מן העיון היא שבקריאת הפטרות הפורענות והנחמה התרחש תהליך הפוך מן התהליך השגור בתולדות ההלכה: כמעט כל עולם ההלכה, כולל מנהגי הקריאה בתורה וההפטרה, מבוסס על המנהגים שהתקבעו בבבל בתקופת התלמוד והגאונים. ההלכה שבתלמוד הבבלי ובתשובות גאוני בבל היא כידוע היסוד לכל ספרי ההלכה שבידינו. רק בפניות מועטות השפיע עולם ההלכה והמנהג של בני ארץ ישראל והותיר שקיעין גם במנהגינו היום.

70. פסוק זה משמש הפטרה לשבת חנוכה (אם כי רק לפי מנהגי בבל, היא הפטרות 'נרות דזכריה' שבבבלי מגילה לא ע"א), וייתכן שמשום כך נכתבה כנגדו פסקא. ראוי לציין שבפסקא 'רני ושמחי' מדובר הרבה על בניין בית המקדש, נושא המתאים הן לשבת חנוכה והן לשבת של נחמה. אבל כמוכח כל זה אינו אלא השערה בעלמא (ומעין זה שיער גם ר' אפרים זלמן מרגליות בביאורו 'זרע אפרים', לעיל שם, פ ע"ב, הערה א).

71. ראו סיכום האפשרויות למניין המקורי של שבתות הנחמה בפסיקתא רבתי בטבלה שבחיבורי (לעיל, הערה 3), עמ' 89.

72. ראו לעיל, הערה 50.

73. ראו ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס (לעיל, הערה 67), עמ' 653-656.

74. אליצור, שם, עמ' 230-231.

הפטרות הפורענות והנחמה בשבתות שבין י"ז בתמוז לראש השנה הן אחת הפינות הללו: כפי שראינו, המנהג התגבש בארץ ישראל לכל המאוחר בשלהי תקופת האמוראים, בשעה שבבבל נשמרו במשך שנים רבות לפרשות הנקראות בתקופת שנה זו הפטרות שהן מעין הפרשה. אבל בסופו של דבר 'ניצח' המנהג הארץ ישראלי ודחה מן השימוש את הפטרות של כל הפרשות הללו, מפרשת מטות ועד ניצבים.⁷⁵ הפטרות המדגישות את האבל של ימי בין המצרים, אך מעודדות את אבלי ציון בהבטחות הנחמה והגאולה בשבע השבתות שלאחר ימי האבל, נתחבבו על העם, והמנהג הארץ ישראלי הקדום התפשט בסופו של דבר בכל ישראל ונקבע לדורות.

75. יש לציין שרק על פי מנהג הקריאה בתורה במחזור שנתי שהפרשות בו קבועות בלוח השנה ביטלו הפטרות הפורענות והנחמה את הפטרות הייחודיות של הפרשות הנקראות בשבתות אלו. בבתי הכנסת הארצישראלים הקדומים שקראו בהם בתורה במחזור שנמשך כשלוש וחצי שנים היו מזדמנים בשבתות אלו בכל שנה סדרים אחרים, והפטרות אותם סדרים נדחו לאותה שנה בלבד: במחזור הבא לא קראו את הסדרים הללו בשבתות המיוחדות, וממילא חזרו אל הפטרותיהם המקוריות. ייתכן שהמנהג אכן התגבש בבתי כנסת שבהם קראו סדרים תלת-שנתיים, ומעצביו לא חשבו לבטל לחלוטין הפטרות כלשהן.